

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:2 • 2010

AVHANDLINGSRECESSIONER

En medeltida biskops janusansikte

Per Stobaeus, *Hans Brask: en senmedeltida biskop och hans tankevärld* (Skellefteå: Artos 2008). 467 s. (Summary in English: Hans Brask: a late mediaeval bishop and his universe.)

Inledning

”Härtill är jag nödd och tvungen” – ett citat, inlärt av generationer av svenska skolbarn, som kanske är en av de mest bevingade fraserna från svensk medeltid. Citatet tillskrivs biskop Hans Brask, men troligtvis har det aldrig yttrats eller skrivits ned på just detta vis. Myter och legender är emellertid ofta mer seglivade än sanningar och orden återfinns än i dag i många sammanhang, vilket visar på deras kraft. Biskop Brask är också en av de mest fascinerande karaktärerna i brytningen mellan den katolska och den reformatoriska tiden i Sverige. Han är nu föremål för Per Stobaeus avhandling *Hans Brask: en senmedeltida biskop och hans tankevärld*.

Den medeltida svenska kyrkan och dess biskopar, bland dem biskop Brask, har givetvis varit föremål för akademiska studier tidigare.¹ Gemensamt för de flesta av dessa är deras koncentration på ekonomiska och politiska aspekter. Stobaeus är emellertid mer intresserad av hela den senmedeltida biskopsrollen och vill därför undersöka Brask som en fallstudie av biskopsrollens kulturella kontext. Centralt i avhandlingen är begreppet tankevärld, som Stobaeus vill analysera genom att studera biskop Brasks agerande och därigenom dra slutsatser om ett samhälle som i både tid och mentaliteter var väldigt avlägset vårt eget.

Stobaeus avhandling är disponerad på följande vis: I inledningskapitlet porträtteras Hans Brask både som människa och som biskop. Brasks borgarbakgrund betonas, men också hans teologiska skolning. Sedan följer en forskningslägespresentation som slutsummeras av Stobaeus genom en tematisering i de övergripande kategorierna politik och ekonomi. I kapitlet ”Linköpingskyrkan och kristenheten” behandlas den kristna identiteten och synen på kyrkans roll i samhället. Här analyseras begrepp som kristen, kyrka, andligt och världsligt samt Brasks syn på vad som var kyrkans centrala uppgift, det som kallades ”Guds tjänst”. I kapitlet ”Hans Brask som andligt ledare och hans visitationer”

1. Exempelvis Knut B. Westman, *Reformationens genombrottsår i Sverige* (Stockholm 1918), Gunnar T. Westin, *Riksföreståndaren och makten: politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517* (Lund 1957) samt Herman Schücks avhandling *Ecclesia Lincopensis: studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959).

studerar författaren hur Brask utförde biskopens huvuduppgifter. Stobaeus utgår från vad han själv ser som en biskops tre roller: präst, domare och lärare. Stobaeus försöker här visa att tidigare forsknings betoning av de senmedeltida biskoparnas roll som stormän och politiker är ensidig och utelämnar det som hörde till biskopsämbetets kärna, det andliga. I kapitlet "Hans Brasks möte med den nya tron" vill Stobaeus diskutera vilka föreställningar Brask hade om lutheranerna, och hur han såg på den trosutmaning han mötte mot slutet av sitt liv. Tyngdpunkten i kapitlet är en nyansering och problematisering av den i svensk historia så betydelsefulla Västerås riksdag och de konsekvenser den fick. I kapitlet "Hans Brask som herreman" vill författaren diskutera biskopens ställning som herreman och medlem i riksrådet. Intressant är en analys av Brasks hushåll, där författaren visar hur Brask eftersträvade en stark kulturell position bland annat genom att uppfostra unga adelsmän vid biskopsgården. I kapitlet "Hans Brasks syn på rikets styrelse" är Brask som politiker i fokus. Författaren menar att Brasks agerande kan förklaras med att han ville stå fast vid ett visst politiskt program, nämligen rådskonstitutionalism. Genom detta konsekventa politiska program fick Brask möjlighet att tillgodose och bevaka kyrkans intressen; det var kyrkans frihet och ställning som var hans ledstjärna. I det sista empiriska kapitlet, "Hans Brasks politiska och etniska begrepp", utgår Stobaeus främst från Anthony D. Smiths *ethnie*-begrepp. Stobaeus kopplar detta till en analys av olika begrepp som han funnit i Brasks brevsamlingar och vill se vilken betydelse Brask lade in i dessa.

I det avslutande kapitlet gör Stobaeus en summering av sitt arbete. Huvudpunkten ligger i att diskutera Hans Brasks andliga biskopsroll. Stobaeus argumenterar för att Brask utnyttjade hela bredden i den senmedeltida biskopsrollen. Framför allt var Brask en pragmatisk politiker som höll på kyrkans frihet och självständighet, men detta innebar för honom att kyrkan skulle spela en framträdande och självständig roll inom såväl politik som näringsliv. Hans religiösa världsbild utgick från att det var kyrkans män som tolkade Guds ord; lekmän skulle inte diskutera teologi. En annan komponent som Stobaeus trycker hårt på är lagens roll för Hans Brask, både den andliga och den världsliga. Sammantaget framställer Stobaeus Hans Brask som den siste förkämpan för den mäktiga och självständiga senmedeltida kyrkan i Sverige.

Det medeltida källmaterialet – källkritik, språk och begrepp samt teoretiska ansatser

Stobaeus har skrivit en väl strukturerad avhandling som översiktligt går att dela in i tre delar: Brasks andliga roller, Brasks världsliga roller samt Brasks politiska och etniska begreppsapparat. Centralt för avhandlingens syfte är begreppet tankevärld, men ingenstans avgränsar och definierar Stobaeus detta, vilket är problematiskt. Det finns trots allt många olika begrepp att förhålla sig

till när det gäller människors världsuppfattningar. Hur förhåller sig exempelvis tankevärld till mentalitet? Är mentalitet något kollektivt undermedvetet med olika föreställningsvärldar där skillnaden då ligger i att tankevärld är något mer medvetet konstruerat och förmedlat? Hur förhåller sig tankevärld i så fall till ideologi? Är ideologi något än mer tydligt, något som är styrt av regler formulerade av erkända ideologer? Frågor av denna typ hade kunnat undvikas genom en tydlig begreppsdefinition.

Avhandlingen är påtagligt empirisk till sitt upplägg och behandlar ett spretigt och svårtolkat material på ett mycket förtjänstfullt sätt. Medeltida källmaterial är ofta sporadiskt bevarat, vilket leder till tolkningsproblem då det bland annat är omöjligt att veta vad som är bevarat och vad som försvunnit under tidens gång. Materialet tenderar också ofta att vara tämligen torftigt om forskaren är intresserad av exempelvis mentaliteter. Hans Brasks registratur, som är den primära källan för Stobaeus, uppvisar många källproblem, vilka också diskuteras av författaren. Dock saknas en diskussion om själva huvudkaraktären av registraturet, exempelvis kring frågan om varför det började föras. En annan viktig fråga gäller vilka brev det egentligen var som infördes. Gjordes det ett aktivt urval med fasta urvalsprinciper? Stobaeus kan nämligen visa att vissa brev inte fördes in i registraturet. De flesta av breven som Brask skrev var avsedda att läsas av många, det vi i dag gärna kallar offentliga brev, till skillnad från dem som var mer privata, vilket också förekom under medeltiden. Birgitta Fritz har diskuterat hur de världsliga frälsemännen såg på offentligt och privat och hon visar att åtminstone lagmännen inte separerade dessa två arenor.² Vad registraturet verkar uppvisa är att för biskopen var denna sammansmältning av det offentliga och det privata inte lika uttalad. Kan det vara så att vi här ser en gryende tendens för den delen av eliten som sysslade med förvaltning att faktiskt börja separera sin privata roll från sitt ämbetsutövande, den tendens som kom att stärkas under 1500-talet och som syns mer tydligt under stormaktstiden?

Språk är viktigt för avhandlingen då Stobaeus grundläggande metod är en begrepps- och agerandeanalys kring centrala teman. Analysen hade vunnit på en utförlig diskussion av forskningsläget kring språk och begrepp i medeltids-svenskan, då dessa är så centrala för avhandlingen. Här tänker jag exempelvis på Gudrun Utterströms avhandling om Metta Ivarsdotters brev.³ Men även i Finland studeras svenska brevs begreppsapparat: till exempel har Anu Lahtinen och Ulla Koskinen diskuterat uttrycken för elitens mentaliteter i

2. Birgitta Fritz, "En folkungatida storman och hans olika roller: kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv", i Robert Sandberg (red.), *Studier i äldre historia* (Stockholm 1985) s. 85–114.

3. Gudrun Utterström, *Fem skrivare: Metta Ivarsdotters brev till Svante Nilsson: studier i sen-medeltida svenskt brevspråk* (Stockholm 1968).

brevmaterial mot slutet av 1500-talet.⁴ Det finns också mycket internationell forskning kring mentaliteter som de uttrycks i brevmaterial och denna hade kunnat diskuteras.⁵

Trots avhandlingens empiriska karaktär finns det teoretiska ansatser. Övergripande säger sig Stobaeus vara inspirerad av mikrohistoria.⁶ Detta är givetvis intressant som exempel på hur forskare genom intensivstudium av individer kan nå övergripande mentaliteter, tanke-system och världsåskådningar. Generellt har dock mikrohistoria förknippats med historia underifrån, det vill säga forskning kring personer som inte efterlämnat sig något eget källmaterial utan vars röster enbart hörs genom andras filter. Hans Brask kan knappast sägas vara en sådan person, och frågan är om mikrohistoria är rätt teoretisk ansats för en biografi om en person från den yppersta eliten. Emellertid har gränserna mellan mikrohistoria och biografihistoria blivit mindre tydliga på senare tid. Stobaeus hade tjänat på att diskutera denna glidning i forskningen och problematisera den.

Centralt i avhandlingen är roller och identiteter. En uppenbar fråga kring identitet, som inte utreds fullt ut, är Hans Brasks borgerliga bakgrund. Medeltida biskopar fram till 1400-talet tenderade att nästan uteslutande rekryteras från de högre skikten av frälse, ofta från släkter med representation i riksrådet. Sådana släktnätverk kunde således utöva betydande makt. Vi vet inte mycket om bakgrunden hos övriga kyrkomän under tidig medeltid, så det är svårt att säga om andelen med borgerlig eller annan bakgrund som rekryterades ökade mot slutet av medeltiden. Vi vet emellertid att andelen var hög mot slutet av medeltiden, bland annat i de viktiga domkapitlen. Vi vet också att andelen biskopar med sådan social bakgrund ökade under 1400-talet. Sammantaget bör detta ha påverkat inte enbart kyrkans syn på sig själv, utan även samhällets syn, dels på kyrkan som institution, dels på de män som var ledare. Hur påverkades och förändrades andligheten i det svenska samhället under senmedeltiden utifrån dessa aspekter? Vad fick detta för konsekvenser för biskopsrollen och Brasks olika identiteter?

4. Ulla Koskinen, "Friends and brothers: rhetoric of friendship as a medium of power in late 16th-century Sweden and Finland", *Scandinavian journal of history*; 30:3/4 (2005) s. 238–248. Anu Lahtinen, "'There's no friend like a sister': sisterly relations and the rhetoric of sisterhood in the correspondence of the aristocratic Stenbock sisters", i Anu Korhonen & Kate Lowe (red.), *The trouble with ribs: women, men and gender in early modern Europe* (2007). Se också hennes avhandling, Anu Lahtinen, *Anpassning, förhandling, motstånd: kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620* (Stockholm 2009).

5. James Daybell (red.), *Early modern women's letter writing, 1450–1700* (Basingstoke & New York 2001).

6. Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: en 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen* (Stockholm 1996).

Andlighetens problematik

Stobaeus avhandling sätter andlighet och kristen ideologi i centrum, vilket sällan skett i svensk historisk forskning. Religionen är ofta frånvarande för oss medeltidshistoriker. Kanske beror detta på att människors andlighet är svårgripbar och individuell, vilket sällan syns i det bevarade medeltida källmaterialet. Oavsett vilket så har historiker sällan tagit sig an det andliga. Avhandlingen hade emellertid tjänat på ett mer tydligt forskningsläge kring två teman: den medeltida svenska kyrkan samt dess biskopar och deras roller. Med tanke på avhandlingens ämne borde biografier och teorier kring biografiforskning ha varit centralt för det sistnämnda temat.⁷ Stobaeus hade kunnat ta avstamp i den antologi som nyligen gavs ut av historiker vid hans egen institution, *Med livet som insats: biografien som humanistisk genre*, och därmed positionerat sig i forskningsläget.⁸ Stobaeus går visserligen noggrant igenom det mest relevanta forskningsläget för avhandlingen, vilket är ett urval av biografier som skrivits över kyrkans män. Han lyfter även fram Kristina Josefssons Absalon-biografi, som skiljer sig från de övriga då hon använder sig av arkeologiskt material.⁹ Vad Stobaeus däremot inte gör, är att samlat diskutera och analysera forskningsläget kring biografier över medeltida människor, av vilka det finns många intressanta skrivna.¹⁰ Stobaeus hade därigenom kunnat lyfta fram intressanta aspekter som exempelvis huruvida en enda människa verkligen kan säga något om ett helt samhälle. Och kanske mest intressant: går det överhuvudtaget att skriva en biografi över en medeltida människa? Gottfrid Carlsson, Gösta Kellerman och Kristina Josefsson betonar alla starkt att biografier över medeltidsmänniskor oftast blir ett bidrag till tidens historia på grund av bristen på källmaterial. I förlängningen innebär detta att framställningen måste kompletteras med en historieskildring och då blir kontexten således väldigt viktig, därav den äldre

7. Exempelvis standardverket Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman (red.), *Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997).

8. Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: biografien som humanistisk genre* (Lund 2007).

9. Gottfrid Carlsson, *Hemming Gadh: en statsman och prelat från Sturetiden: biografisk studie* (Uppsala 1915); Gösta Kellerman, *Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan under äldre Sturetiden 1470–1497* (Stockholm 1935); Rune Stensson, *Peder Jakobsson Sunnarväder och maktkampen i Sverige 1504–1527* (Uppsala 1947); Kristina Josefson, *Sökandet efter en tidsanda: i spåren efter Absalon* (Stockholm 2005).

10. Som exempelvis Sven Ulric Palme, *Sten Sture den äldre* (Stockholm 1950); Michael Linton, *Drottning Margareta: fullmäktig fru och rätt husbonde: studier i Kalmarunionens förhistoria* (Göteborg 1971); Vivian Etting, *Margrete den første* (Copenhagen, cop. 1986); Michael Nordberg, *I kung Magnus tid: Norden under Magnus Eriksson: 1317–1374* (Stockholm 1995); Dick Harrison, *Karl Knutsson: en biografi* (Lund 2002). Även kollektivbiografier skrivs: Raphaëlle Schott disputerade nyligen i Frankrike med sin biografi över riksrådsmedlemmarna under drottning Margaretas tid runt sekelskiftet 1400; "Les conseillers au service de la reine Marguerite: étude prosopographique des /riksråd /nordiques, /I-III", publicerad doktorsavhandling framlagd vid Paris Université 1 (Sorbonne) 2009.

forskningens tonvikt på det politisk-ekonomiska. Allt detta sammantaget visar på vikten av ett avstamp i en analys och problematisering av forskningsläget och därigenom en positionering av sin egen forskning.

Ett viktigt analysresultat av Brasks andliga sida är diskussionen kring Guds tjänst där Stobaeus går i polemik med Martin Berntsons syn på begreppet.¹¹ Stobaeus vill, till skillnad från Berntson, betona den teologiska nyorienteringen och inte nyttotänkandet. Brask i Stobaeus tolkning verkade starkt för *libertas ecclesiae* och reformationens syn på Guds tjänst skulle enligt Brask förstöra denna. I denna del saknar jag dock Jacques Le Goffs utmärkta bok om skärselden, då Stobaeus kopplar den medeltida kyrkans syn på Guds tjänst just till synen på livet efter detta.¹²

Ett annat viktigt resultat är nyanseringen av diskussionen kring reformationsriksdagen i Västerås 1527. Stobaeus tar ett bra avstamp i det aktuella forskningsläget, som betonar att denna riksdag främst fick ekonomiska och politiska konsekvenser för kyrkans del. Författaren betonar dock i stället att riksdagen fick stora andliga konsekvenser genom att lyfta fram betydelsen av att predikanter som skulle predika bekännelsen till Guds rena ord måste godkännas av den världsliga makten, vilket Stobaeus vill hänföra till den nya tron. Stobaeus ser detta som ett sätt för kungen att underlätta ett religionsskifte. Sammankopplat med förlusten av kyrkliga privilegier var detta ett förödande slag mot *libertas ecclesiae*.

Biskopen, borgaren och riksrådsmedlemmen

Den andra huvuddelen rör Brasks världsliga roller. Stobaeus diskuterar Brasks position i vad han kallar för det sociala fältet utifrån hans syn på bland annat hierarkier i samhället. Olika teman lyfts fram, varav en är hans syn på adel, borgare och bönder. Här hade jag velat se en fördjupad diskussion kring den medeltida synen på samhället. Hur såg biskopen på de tre ordnarna *oratores*, *bellatores* och *laboratores* gentemot de fyra stånden i det senmedeltida svenska samhället, adel, präster, borgare och bönder? Det hade också varit givande om författaren diskuterat Brasks hushåll och hans kontakter med adelsmän utifrån senare tids forskning, som visar på de sociala relationernas roll för samhällskonstruktioner, exempelvis vänskapsförhållanden, något som Brian McGuire har visat spelade stor roll för andliga personer.¹³

I denna del betonar Stobaeus med rätta rådskonstitutionalismen med utgångspunkt i Kalmar recess. Det är kanske en rimlig avgränsning, men jag

11. Martin Berntson, *Klostren och reformationen: upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596* (Skellefteå 2003).

12. Jacques Le Goff, *The birth of purgatory* (Aldershot 1990).

13. Brian Patrick McGuire, *Friendship and community: the monastic experience 350–1250* (Kalamazoo, Mich. 1988).

hade gärna sett en mer historisk bakgrundsteckning. Frihetsbrevet under kung Magnus Eriksson borde ha varit högst relevant samt även en fördjupning av Erik Lönnroths begrepp *regimen politicum* och *regimen regale* under Kalmarunionen. På detta vis hade diskussionen om rådskonstitutionalismen i det medeltida samhället fördjupats och förankrats. Rådskonstitutionalism var i hög grad ett aristokratiskt program som förutsatte balans och samförstånd mellan andlig och världslig aristokrati. Detta var givetvis lättare att upprätthålla när även biskoparna tillhörde den världsliga aristokratin. Vad hände med samstämmigheten när biskoparna i högre utsträckning hämtades från det borgerliga ståndet?

Slutligen kommer vi till den sista huvuddelen, den om Brasks politiska och etniska begrepp. Centralt här är identitet, som Stobaeus diskuterar utifrån tre olika begrepp: Susan Reynolds tankar kring regnal identitet, ethnie som är beteckningen för en kulturell gemenskap enligt Anthony D. Smiths idéer och slutligen Peter Reinholdssons resonemang kring protonationalism. Ethniebegreppet är emellertid det som mest genomsyrar denna del. Smith definierar ethnie som förnationella etniska grupper vars gemenskap byggde på en känsla av ett delat förflutet, där historia, kultur och territorium är viktiga komponenter. Stobaeus använder främst Smiths bok *The ethnic origins of nations*.¹⁴ Av intresse borde också hans bok *Chosen people: sacred sources of national identity* från 2003 ha varit, men den är tyvärr inte medtagen.¹⁵ Smith framhåller här religion som skapare och upprätthållare av gemenskaper, med betoning på religionens roll som bakomliggande inspiration till ursprungsmyter och nationella legender. Då Stobaeus använder sig av Brasks koppling till göticismen, hade detta kunnat problematisera synen på Brasks politiska och etniska begrepp. Varför var göticismen viktig för Brask och hur användes ethnie för att skapa vad som i grunden är etnohistoria, det vill säga en kulturellt konstruerad historieskrivning baserad på myter och kollektiva minnen? I detta sammanhang saknar jag också en diskussion kring vad man eventuellt skulle kunna karakterisera som universell identitet, det vill säga den som kristen, och hur den förhåller sig till ethnie.

Avslutande reflektioner

Vad ger då denna avhandling för ny kunskap om biskopar, kyrka och samhälle under senmedeltiden? Om vi tar avstamp i tidigare forskning framträder bilden av en ekonomiskt välmående kyrka med starka politiska maktaspirationer. Till detta fogas nu bilden av Hans Brask, dels som en biskop i Jakob Ulvssons anda, en biskop med ena foten i riksrådet, dels som en biskop vars andra fot

14. Anthony D. Smith, *The ethnic origins of nation* (Oxford 1988 [1986]).

15. Dens., *Chosen peoples: sacred sources of national identity* (Oxford 2003).

stod stadigt på domkyrkogolvet. Betoningen av den andliga dimensionen ger nya insikter i vår syn på den svenska senmedeltida kyrkan som befann sig i en svår brytningstid under Brasks levnad. Den medeltida biskopsrollen hade många dimensioner, andliga såväl som världsliga, och Stobaeus belyser dem väl, även dess motsättningar.

Stobaeus har intressanta och väl avgränsade frågor. Visserligen är de utspridda över ett antal sidor och de hade tjänat på att vissa begrepp som exempelvis tankevärld hade definierats, men på det stora hela ramar de in ett intressant fält. Författaren är väl inläst på forskning, speciellt tysk sådan, kring det medeltida Europa. Stobaeus demonstrerar också god metodisk medvetenhet kring den grundläggande analysen. Dock finns det brister i den teoretiska ansatsen. Avhandlingen hade tjänat på en mer tydlig teoretisering kring vissa, avgränsade områden, till exempel mikrohistoria. Även nätverksteorier hade eventuellt kunnat bidra till vissa fördjupningar. Ämnet hade också kunnat fördjupas ytterligare genom en tydligare problematisering av forskningsläget kring exempelvis identitetsforskning och biografiforskning. Det är emellertid en mycket gedigen empirisk avhandling som nyanserar och problematiserar ett dramatiskt skeende i svensk historia.

Thomas Småberg*

*Fakultetsopponent